ԳԻՐՔ ՆՎԻՐՎԱԾ ԱՄՍՏԵՐԴԱՄԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ

Ամստերդամի հին եկեղեցու հայկական գերեզմանների (1661-1808 թթ.) մասին, ինչպես նաև Ամստերդամի հայկական եկեղեցու համառոտ պատմություն. Ռենեն Բեկիոս և Վոուտ Ուլթեե

Այս գիրքը գրվել ու մտահղացումը ծնվել է 2008 թ. հունվարի 20-ին հին եկեղեցու դամբանատան գերեզմանոցում հայ հոգևորական Հովհաննես Մինաս վարդապետի 1768 թ. հունվարի 23-ին կատարված հուղարկավորության տարեդարձին մատուցված Հոգեհանգստյան կարգի մատուցման ժամանակ:

Արարողությունը կազմակերպվել է Ամստերդամի հայկական եկեղեցու և հին եկեղեցու հոգաբարձուների խորհրդի կողմից. Ամստերդամի Հայ Առաքելական Եկեղեցու հիմնադրամ, 2008 թ.:

Երգեցողությունը կատարվել է հին եկեղեցու Սվիլլինկ երգչախմբի, Հայ Առաքելական Եկեղեցու երգչախմբի և Ամստերդամի Հուֆդստադ երգչախմբի կողմից*:

Այս գրքույկը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը վերաբերվում է հին եկեղեցում հուղարկավորված հայերին, իսկ երկրորդ մասը նվիրված է տարբեր հայ հոգևորականների՝ բարձրաստիճան և պարզ սպասավորներ, ովքեր դարձյալ թաղված են հին եկեղեցում, որոնց գործունեությունը իր կարևոր տեղն ունի Ամստերդամի հայկական եկեղեցու 17-18-րդ դարերի պատմության մեջ:

---

* Հունվարի 20-ին Ամստերդամի Դոմ Քելք եկեղեցում տեղի ունեցավ հոգեհանգստյան կարգ այս եկեղեցում թաղված բոլոր հայերի հոգիների խաղաղության համար: Հոգեհանգիստ մատուցվեց Հովհաննես Մինաս վարդապետի մահվան տարեդարձին, ով 30 տարի եղել է հոգևոր հովիվը Ամստերդամի Սուրբ Հոգի հայկական եկեղեցու:

Հոգեհանգստյան կարգը կատարեց Հոլանդիայի հայոց հոգևոր հովիվ Տ. Տաթև վարդապետ Հակոբյանը: Հոգեհանգստյան արարողությանը ներկա էին Ամստերդամի հայոց եկեղեցու ատենապետ Տիգրան Մագդեսյանը, այս գրքի հեղինակը և հիշյալ եկեղեցուց մի հոլանդացի: Այս արարողության ժամանակ էլ միտք հղացվեց գրելու այս գիրքը:

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ. ԱՄՍՏԵՐԴԱՄԻ ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (1661-1808 թթ.)

Հին եկեղեցու գերեզմանների գրքերից (թաղման մատյաններից) վերցված տվյալները կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հանգուցյալներից յուրաքանչյուրի անվան, ծննդյան վայրի կամ երկրի, մասնագիտության, հանգուցյալի տան հասցեի, հուղարկավորության ծախսերի, թաղման ժամանակ եկեղեցու զանգերի զանգահարության համար վճարված գումարի, թաղման ժամանակի մասին, որոնք էլ իրենց հերթին օգնում են պատասխանելու հետևյալ հարցերին. քանի՞ հայ տղամարդ, հայ կանայք և հայկական ամուսնություններից ծնված քանի՞ երեխա են թաղված հին եկեղեցում: Եկեղեցու ո՞ր մասերում են նրանք թաղվել, քանի՞ ժամ են հնչել զանգերը հանգուցյալի համար, օրվա ո՞ր ժամին են նրանք թաղվել:

Համաձայն Ամստերդամի քաղաքային վարչության սահմանած կարգի, տեղաբնակները և ներգաղթածները թաղվում էին ինչպես բողոքական եկեղեցիներում, այնպես էլ լյութերական եկեղեցիների բակերում: Ամստերդամի առաջին եկեղեցին հին եկեղեցին էր, որը թվագրվում է 14-րդ դարով:

1578 թ. հեղաշրջմամբ շատ կաթոլիկ եկեղեցիներ դարձվեցին բողոքական:

Ամստերդամի բնակչության աճին զուգընթաց կառուցվեցին բողոքական նոր եկեղեցիներ՝ հարավային եկեղեցին (1611 թ.), հյուսիսային եկեղեցին (1623 թ.), արևմտյան եկեղեցին (1631 թ.):

Ամստերդամում բնակվող առավել ունևոր հայերը թաղվել են հին եկեղեցում, նոր եկեղեցում, հարավային եկեղեցում, արևմտյան եկեղեցում, իսկ նրանք, ովքեր դարձել են լյութերականներ՝ հին լյութերական եկեղեցում: Մնացյալ հայերը թաղվել են տարբեր գերեզմանոցներում՝ 1640-1866 թթ. գործող Ս. Անտոնիոս, Հայլիգիվեգ (1639-1664 թթ.), Կերթուիզեր (1602-1869 թթ.), Լեյդս (1664-1864 թթ.) և արևմտյան (1618-1655 թթ.) գերեզմանոցներում:

17-18-րդ դարերում ներգաղթյալները աստիճանաբար ձեռք էին բերում բուրգմիստրների (քաղաքապետերի) թույլտվությունը՝ պատարագ մատուցելու և եկեղեցական ծեսեր կատարելու մասնավոր տներում, ինչպես նաև հիմնելու իրենց սեփական եկեղեցիները:

Հին եկեղեցու թաղման գրքերում մենք հիշատակություն գտանք 69 հայերի մասին, ովքեր հուղարկավորվել էին 1661 թվականից մինչև 1808 թ.՝ 49 տղամարդ, 11 կին և 9 երեխա:

Առաջին աղյուսակում ներկայացված է մահացած տղամարդկանց, կանանց և երեխաների թիվը ըստ տասնամյակների: Առավելագույն թիվը գրանցվել է 1671-1680 թթ. միջև, երկրորդը՝ 1711-1720 թթ., երրորդը՝ 1731-1740 թթ. և վերջինը՝ 1781-1790 թթ.: Այս տվյալներից յուրաքանչյուրը կապված է դեպի Ամստերդամ հայկական երեք միգրացիոն ալիքների հետ: 1620-1660 թթ. հայ երիտասարդները Ամստերդամ էին այցելում ժամանակավորապես: Առաջին ներգաղթողները հիմնավորվեցին 1660-1665 թթ. միջև՝ գալով և՛ Սեֆյան (Իրան) և՛ Օսմանյան կայսրություններից: Երկրորդ ալիքը տեղի ունեցավ 1700-1715 թթ., իսկ երրորդը՝ 1740-1750 թթ. միջև:

Ամստերդամում հայերի թիվը աստիճանաբար նվազեց խառնամուսնությունների և նոր ներգաղթողների պակասի պատճառով: Ամենաշատ հայ ներգաղթողները՝ 800-900 անձինք, ժամանակավորապես հաստատվեցին Ամստերդամում:

Երկրորդ աղյուսակը ցույց է տալիս հայկական գերեզմանների տեղադրությունը հին եկեղեցում:

1731-1810 թթ. շատ հայեր թաղվել են հարավային և հյուսիսային եկեղեցիների կողային շինություններում: 1731-1740 թթ. առանձին թաղումներ են կատարվել տարբեր մատուռներում: 1767 թվականից հետո հայերը հուղարկավորվել են հարավային եկեղեցու կողաշենքում՝ 443, 444, 445 գերեզմաններում:

Երկրորդ աղյուսակը ցույց է տալիս, թե որքան ժամանակ և ինչ զանգեր (փոքր, միջին և մեծ) են հնչել այդ անձանց թաղման ժամանակ: Այս աղյուսակը ցույց է տալիս, որ զանգերը ղողանջել են մահացած 60 մեծահասակներից 17-ի համար: 1729-1762 թթ. միջին չափի զանգի զանգահարության մեկ ժամը արժեր 1,16 գուլդեն և երկու ժամը՝ 3,12 գուլդեն: Մեծ զանգի մեկ ժամը արժեր 3,10 գուլդեն և երեք ժամը՝ 10,10 գուլդեն: Պարզվում է, որ զանգահարությունները հաշվվում էին ոչ այնքան որևէ մեկի եկամտով, որքան տվյալ անձի՝ հայկական եկեղեցում ունեցած դիրքով: Ասվածը երևում է 1742 թ. զանգահարությունից գանձված գումարից:

Չորրորդ աղյուսակը ցույց է տալիս մահերի թիվը հին եկեղեցում՝ ըստ տարվա եղանակների: 1668-1808 թթ. թաղվել է 69 հոգի, որոնցից 24-ը մահացել են գարնանը և 18-ը՝ ձմռանը: Ամռանն ու աշնանը գրեթե հավասար թվով մահեր են արձանագրվել:

Հինգերորդ աղյուսակը ցույց է տալիս, թե մահացածների բնակարանները որ փողոցներում են գտնվել, իսկ առաջին հավելվածում ներկայացվում են Ամստերդամի կենտրոնի փողոցների անվանումները, որոնցում հայերը հաստատվել են 17-18-րդ դարերում:

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԱՄՍՏԵՐԴԱՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս բաժինը նվիրված է Ամստերդամի հայկական եկեղեցում սպասավորած հոգևորականներին:

Այստեղ պատասխանել ենք հետևյալ հարցերին՝ Ամստերդամում որտե՞ղ են ապրել հոգևորականները և եկեղեցու ծառայողները, ո՞րն էր նրանց գլխավոր պարտականությունը և ծագումով որտեղի՞ց էին նրանք: Արդյո՞ք նրանք ստանում էին քաղաքացիություն բուրգմիստրից, ինչպիսի՞ շինություններում էին հայերը կատարում իրենց պաշտամունքը: Ամստերդամի հայկական եկեղեցու պատմության ո՞ր շրջանը կարող ենք առանձնացնել: Ի՞նչ վայրերում են նրանք ժամերգություն կատարել, ե՞րբ է հայկական համայնքը պաշտոնապես ստացել Ամստերդամի բուրգմիստրի թույլտվությունը հայկական եկեղեցի կառուցելու: Ովքե՞ր են եղել եկեղեցու կառուցումը ֆինանսավորողները: Արդյո՞ք այդ եկեղեցու արտաքին և ներքին հարդարանքը շատ էր տարբերվում նրանց ծննդավայրերի եկեղեցիների ընդունված ձևավորումից:

Այս հարցերի պատասխանները գտնում ենք նոտարական արձանագրությունների, օրագրությունների ու ճանապարհորդների ուղեգրությունների պարունակած տվյալների համադրական քննությամբ:

Հայոց դավանանքի և ծեսի մասին փոքր ներածականից հետո ակնարկային ձևով ներկայացվում է Ամստերդամի Հայոց Եկեղեցու պատմությունը՝ բաժանված ժամանակային որոշակի շրջափուլերի:

Առաջին շրջանում՝ 1658-1714 թթ., ծառայությունը կատարվում էր մասնավոր տներում: Առաջին հայը հին եկեղեցում թաղվել է 1661 թ. փետրվարի 3-ին և եղել է Մատթեոս դպիր Ծարեցին, ով Ամստերդամում տպագրել է նաև հայկական առաջին գիրքը՝ Ներսես Շնորհալու «Հիսուս Որդի» չափածո ստեղծագործությունը:

Ամստերդամում առաջին հայկական պատարագը, ամենայն հավնականությամբ, մատուցել է Ոսկան եպիսկոպոս Վանանդեցին, որը Ամստերդամում է գտնվել 1664-1669 թթ.:

Նրան հաջորդող քահանաներից Հովհաննես քահանա Օեջերլուն 1707 թ. դիմել է նոտարին՝ իր անձնական ունեցվածքին մաս կազմող իրերը առանձնացնելու եկեղեցուն պատկանողներից:

Յոթերորդ աղյուսակում թվարկվում են Կենինգսվարս փողոցում գտնվող այդ եկեղեցուն պատկանող ցուցակում նշված իրերը: Այդ իրերից շատերը տեսանելի են 1767 թ. արված մի փորագրանկարի վրա, որը պատկերում է 1714 թ. հետո կառուցված հայկական եկեղեցու ներսը:

Եկեղեցու պատմության երկրորդ շրջանը սկսվում է 1717 թ. հունվարի 30-ից, երբ հայ համայնքը ստանում է Ամստերդամի քաղաքապետի 52 էջ կազմող պաշտոնական թույլտվությունը ապրանքապահեստ գնելու և այն ձևափոխելով՝ գործող եկեղեցի դարձնելու մասին: Ի տարբերություն Ամստերդամի կաթոլիկների, ովքեր պարտավոր էին իրենց արարողությունները կատարել շինություններում, որոնց արտաքին տեսքը դրսից եկեղեցու չպետք է նմանվեր, հայերին թույլատրվեց ունենալ այնպիսի կառույց, որը դրսից ևս համապատասխանում էր եկեղեցու տեսքին: Մեծահարուստները, որոնց մեծ մասը եկել էր Պարսկաստանից, Ամստերդամում հայկական եկեղեցի հիմնելու ծրագիրը նոտարական հաստատման ներկայացրել էին այն ձևակերպմամբ, որ այն կգործի միայն որպես Աստծո տուն Ամստերդամի հայ բնակիչների համար: Սահմանվել էին միայն երկու կետեր, որոնց դեպքում քաղաքի իշխանությունները իրավունք ունեին վերանայելու հաստատված պայմանները: Առաջին՝ եթե Ամստերդամի քաղաքապետը ինչ-որ մի ժամանակ հայերին թույլ չտար կատարելու իրենց պաշտամունքը և կամ երբ հայ համայնքը կորոշեր ցրվել և հավաքաբար փոխադրվել որևէ այլ երկիր: Այս դեպքում Հայոց կաթողիկոսը պետք է առանձնացներ և պահեր շենքի վաճառքից ստացված գումարը և այն տրամադրեր եկեղեցական նոր շենքի կառուցմանը, եթե հետագայում վերստին նոր հայեր կհաստատվեին Ամստերդամում:

Աղյուսակ ութը ներկայացնում է Ամստերդամում գործած հայ հոգևորականների նախնական ցուցակը: Նրանք, ովքեր թաղված են հին եկեղեցում, նշված են վերջին սյունակում:

Հիմնվելով գույքային ունեցվածքի ուսումնասիրության վրա՝ ներկայացված է Հովհաննես քահանա Մինասենցի (էջ 66-67) անձնական տնային իրերի ցանկը և նրա դերը եկեղեցու 1749 թ. գեղարվեստական բարեզարդման գործում (եկեղեցու արտաքին տեսքը ներկայացնող նկարը գտնվում է գրքի 60-րդ էջում):

Իր կյանքի վերջին շրջանում Հովհաննես Մինասենցը ապրել է այն շինության առաջին հարկում, ուր և գտնվել է հայկական եկեղեցին: Նրա օգնականն է եղել եկեղեցու պահակ Առաքել Պողոսը, որն ապրում էր եկեղեցուն մոտ գտնվող Քյոնինգստրիտ փողոցի հմ. 27 տանը, որը պահպանվում է մինչև հիմա և ունի քարե եռանկյունաձև վերնաճակատ, որի վրա կառք է պատկերված:

Իններորդ աղյուսակը ներկայացնում է Ամստերդամի հայոց եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականների և մյուս սպասավորների ցուցակը՝ նրանց բնակարանների հասցեներով և ծննդավայրերի մատնանշմամբ:

Տասներորդ աղյուսակը ցույց է տալիս այն գումարների չափը, որ Հայ Եկեղեցու վարդապետ Հովհաննես Հակոբի Գալդերը իր կտակով թողել է հայկական և հոլանդական տարբեր եկեղեցիների և նրանց հովանու ներքո գործող հաստատություններին (հիմնականում Հոլանդիայում և Պարսկաստանում): Ամստերդամի հայկական եկեղեցու վերջին քահանա Հովհաննես Մարգար Պակրտատոնը ծառայել է 1788-1798 թթ.: Ծանոթանալով Լանջ Քյոնինգստրիտ փողոցում գտնվող նրա սեփական բնակարանի (նույն շենքում է բնակվել և Առաքել Պողոսը) և իր ծննդավայրի տան տնտեսության գույքացուցակին, մենք պատկերացում ենք կազմում, թե ինչ ունեցվածքի տեր է եղել և ինչ կյանքով է նա ապրել:

Ամստերդամի հայկական եկեղեցու վերջին ներկայացուցիչը Ստեփան Գաբրիելն էր: Նա եկեղեցու խնամատարն էր եկեղեցու վերջին խնամակալ Ալեքսանդր Մասեի մահից հետո (1826թ.) մինչև իր մահը՝ 1835 թ. օգոստոսի վեցը: Իր խնամակալության սկզբում Ստեփան Գաբրիելը նոտարական գրանցման և գույքագրման ենթարկեց եկեղեցու ունեցվածքը՝ կատարելով և վերջինիս ֆինանսական հաշվարկը: Այս փաստաթղթերի կրկնօրինակները նա ուղարկում է Զմյուռնիայի Հայոց թեմի առաջնորդին, որը, սակայն, չարձագանքեց նրա գրությանը, որից Ստեփաննոս Գաբրիելի համար պարզ դարձավ, որ Ամստերդամի հայոց եկեղեցին չի գտնվում Զմյուռնիայի հայոց թեմի իրավասության ներքո:

Իր գաղտնի կտակում նա հիշում է Առաքել Պողոսի կտակը, որում Ամստերդամի հայոց եկեղեցու բոլոր անդամների համաձայնությամբ եկեղեցու կառավարման առաջին հոդվածի երկրորդ ենթակետում նշվում է (ընդունված 1788 թ. հունիսի մեկին), որ Հայոց Պատրիարքը (կաթողիկոսը) ընդունվում է որպես հոգևոր առաջնորդ, բայց ոչ երբեք որպես Ամստերդամի հայկական եկեղեցու և վերջինիս հոգևոր առարկաների ու սպասքի բարձրագույն տնօրինող:

Տեղի հայ համայնքը ամուր կառչեց այն դրույթից, որ կաթողիկոսը լրելյայն վավերացրել է, որ Ամստերդամի հայկական եկեղեցին գործելու և առաջնորդվելու է արևելքում գտնվող Հայոց Եկեղեցու հոգևոր կենտրոնից անկախ:

Ստեփան Գաբրիելի այս փոփոխությամբ հայոց եկեղեցու տնօրինման իրավունքը ի չիք դարձավ եկեղեցու վերջին խնամակալ Ալեքսանդր Մասեի վատ ղեկավարման պատճառով: Ստեփան Գաբրիելը իր կտակում կարգադրում էր, որ իր կնոջը՝ Քրիստինե Բիրմերին թույլատրվում է շարունակել բնակվել եկեղեցում՝ հոգևոր իրերի վա-

ճառքից ստացված գումարից տարեկան 200 գուլդենի տրամադրմամբ: Հետագայում եկեղեցու հանդեպ իրենց իրավունքը ներկայացրին Զմյուռնիայի հայոց առաջնորդը և կաթողիկոսը՝ ձեռնարկելով համապատասխան գործողություններ, որոնք ձգվեցին 1835-ից մինչև 1837 թթ. և կաթողիկոսին հաջողվեց հաստատել Հայոց Եկեղեցու իրավունքը այս հարցում:

Ամստերդամի հայկական եկեղեցու երրորդ շրջանը՝ 1835-1877 թթ., բնորոշվում է տարբեր դանիացի կառավարիչներով կամ հոգաբարձուներով: Գևորգ Դ կաթողիկոսը Զ. Վերթեյմին նշանակում է կառավարիչ: Նամակով նոտար Բլաուզինգին թույլատրվում է հրապարակայնորեն վաճառել հայկական եկեղեցու շենքը 1874 թ. մարտի իննին՝ մոտակա աճուրդի սրահում: Դանիացի կառավարիչը կաթողիկոսին է ուղարկում 70 փաստաթղթերի և մնացյալ եկեղեցական առարկաների ցուցակը (հավելված 2, էջ 100-101):

Չորրորդ շրջանը վերաբերվում է հայկական եկեղեցու շինարարության սեփականատերերին (1890-1989 թթ.):

Հինգերորդ շրջանում Ամստերդամի հայկական համայնքը ետ գնեց և վերականգնեց 1714 թ. եկեղեցին: Այստեղ բերվում է նաև ցանկը այն հոգևորականների, ովքեր սպասավորել են հայկական համայնքում:

Վերջապես, մենք ավարտում ենք մեր ակնարկը հետևյալ հարցադրումներով: Ինչպես է, որ 17-18-րդ դարերում, այնպես էլ հիմա, հայկական փոքրիկ համայնքը ի վիճակի եղավ պահպանելու իր ինքնությունը: Այդ ինքնությունը կանհետանար մի քանի սերունդ անց՝ տնտեսական բարգավաճման և խառը ամուսնությունների արդյունքում: Այժմյան հայ համայնքը կլուծվի՞ հոլանդական հասարակության մեջ: Արդյոք կապ կա՞ Մերձավոր Արևելքից Հոլանդիա եկած հայերի անցյալի և ներկայի միջև: Հայ Եկեղեցու համար արդյո՞ք մարտահրավեր է դարձել երիտասարդությանը հայոց հավատին, պատմությանը և մշակույթին կապված պահելը:

Ամստերդամի հայկական եկեղեցու վերանորոգումից հետո եկեղեցին կգործի որպես եկեղեցի և Հայ տուն: Որպես մոտ ապագայում վստահաբար իրականացվելիք ծրագիր կլինե՞ն արդյոք համապատասխան միջոցներ Ամստերդամի հայ համայնքի անցյալին և ներկային նվիրված թանգարան հիմնելու համար, որը կունենա կից գրադարան և փաստաթղթերի կենտրոն, և որը կսպասարկի ինչպես Դանիայի հայերին, այնպես էլ հայկական մշակույթով հետաքրքրվող հայերին:

Անգլերենից թարգմանեց՝
Գայանե Պողոսյանը